

OPINIONS ON THE PECULIARITIES OF THE WRITING OF THE KHOREZM OASIS IN THE PERIOD OF ANTIQUITY

Kh. A. Palvanov

Lecturer

National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Dingilje, Aramaic, Achaemenids, Parthia, Aybuyir kala, Sultan Uwais, Wazamar, Mizdakhkan, Nisa, Yakkeparsan, Arsamukh, Toprak-kala.

Received: 09.06.24

Accepted: 11.06.24

Published: 13.06.24

Abstract: The article examines the Khorezmian script in the Khorezm oasis from the VI century BC to the IV century AD, relating mainly to the ancient period and its specific features along with opinions were expressed on the formation, stages of development and study of writing based on the Aramaic alphabet.

ХОРАЗМ ВОҲАСИДАГИ АНТИК ДАВРИГА ОИД ХОРАЗМИЙЛАР ЁЗУВИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ТЎҒРИСИДА ФИКРЛАР

Ҳ. А. Палванов

Ўқитувчи

Ўзбекистон Миллий университети

Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Дингилжа, Оромий, Аҳамонийлар, Парфия, Ойбуйирқалъа, Султон Увайс, Вазамар, Миздахкан, Нисо, Якка Порсон, Арсамух, Тупроққалъа.

Аннотация: Мақолада Хоразм воҳасидаги милoddан аввалги VI асрдан милodий IV асргача асосан антик даврига оид хоразмийлар ёзуви ва унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида фикр юритилиб, оромий алифбоси асосидаги ёзувнинг шаклланиши, ривожланиш босқичлари ҳамда ўрганилиши бўйича фикрлар билдирилиб ўтилган.

МНЕНИЯ О ОСОБЕННОСТЯХ ПИСЬМЕННОСТИ ХОРЕЗМСКОГО ОАЗИСА В ПЕРИОД АНТИЧНОСТИ

Х. А. Палванов

преподаватель

Национальный университет Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Дингильджа, арамейский, Ахемениды, Парфия, Айбуйиркала, Султан Увайс, Вазамар, Миздахкан, Ниса, Якке-парсан, Арсамух, Топрак-кала.

Аннотация: В статье рассматривается хорезмийское письменность в Хорезмском оазисе с VI века до нашей эры по IV век нашей эры, относящееся главным образом к античному периоду, и его специфическим особенностям, а также были высказаны мнения на формирование, этапы развития и изучения письменности на основе на арамейском алфавите.

КИРИШ

Хоразмнинг ўнг қирғоқ қисмидаги Дингилжа қўрғони вайроналаридан бу ерда ўзига хос кучли маҳаллий маданият мавжуд бўлган, деган хулоса чиқариш имконини беради. Дарё ювиб кетган манзилгоҳлар сони анчагина. М.Г. Воробьева жуда катта микдордаги сопол буюмларини топган. Бронза даврига бориб тақаладиган жанубий зироатчилик маданияти анъаналари намоён бўлмоқда. Бу ҳол айрим олимларнинг Кўзалиқир кўҳна шаҳри Хоразм Аҳамонийлар салтанати таркибига кирган даврда форс боскинчилари томонидан қурилган, деб тахмин қилишларига олиб келди. Бироқ бу фикр ёдгорлик форслар Ўрта Осиёни забт этишидан анча олдинги милoddан аввалги VI аср санасига мувофиқ келмайди. Аҳамонийлар салтанати таркибига кирган мамлакатлар билан олиб борилган турли алоқалар ҳисобига маданият бойиб борди. Чамаси, худди шу даврда хоразмийлар оромий алифбоси асосидаги ёзувни қабул қилганлар. Тасвирий санъат ва хайкалтарошлик ривожлана бошлаган [1].

АСОСИЙ ҚИСМ

Милoddан аввалги VI-IV асрларга келиб, 22 ҳарфдан, (яъни ундаги товушни ифодаловчи) иборат бўлган оромий алифбоси Ўрта Шарқнинг идора қилиш, иш юритувчи ва маъмурий тили вазифасини бажарган [2].

Аммо Ўрта Осиё халқлари тилларининг товуш хусусиятлари оромий тилларида фарқли эди. Шунинг учун оромий алифбосидаги бир неча белгининг маҳаллий парфиёний, хоразмий, сўғдий, бахтарий тиллари талабидан келиб чиққан ҳолда вазифаси ўзгарган.

Ўзбек халқининг миллий маданияти узоқ тарихий даврни қамраб олади. Шарқ мамлакатлари ичида энг қадимий ёзув намуналарини ўлкамизда яшаган аجدодларимиз яратганлиги фанда аниқланган. Хоразм тупроғида жойлашган Қўйқирилган қалъа харобаларидан топилган сопол идишларга ўйиб ёки туш билан битилган оромий типдаги ёзув эрамиздан аввалги IV-I асрларга оиддир. Бундан ташқари хоразмшоҳлар пойтахти Тупроққалъада кашф этилган эрамизнинг III асрига мансуб архив ҳужжатлари, Нисодан топилган ҳамда эрамиздан аввалги I асрга оид Парфия архиви ҳужжатлари Ўрта осиеликларнинг илк антик замондаёқ саводли бўлганлигини исботлайди [3].

Хоразмда ёзувнинг алифбелари ҳарф-товуш, фонетик босқичи мил. авв. IV – III асрлардан бошланган. Ойбуйиқалъа номи археологик ёдгорликдан топилган сопол парчасидаги ёзув ҳозирча хоразмий алифбелари ёзувнинг энг қадимги намунаси деб ҳисобланади [4]. Фонетик ёзув босқичига кириш аввалги ёзув яратишга қаратилган уринишларга чек қўйиб, мазкур илк босқичнинг ёзув чизмалари унутилишига олиб келган. Чунки янги алифбе, ҳар бир ҳарф муайян бир нутқ товушига тўғри келишига асосланган эди. Бинобарин, ёзув инсон нутқининг энг биринчи унсурини, яъни нутқ товушини тушуниш каби муҳим эмпирик ва назарий ҳулосага таянган буюк кашфиётдир [5].

Ўрта Осиё халқларининг қадимий аجدодлари фонетик, соф нутқ товушининг – белги алифболарнинг энг тугал намуналарини яратишга қодир бўлган. Масалан, авесто тилида сўзловчи кишилар нутқининг барча нозик жиҳатларини аниқ акс эттирган [6].

Милоддан аввалги IV-II асрлар Хоразмнинг маданий ва иқтисодий жиҳатдан юксак ривожланиш даври бўлди. Суғориш тармоғи кенгайтирилиб, қайта қўрилди. Қишлоқлар, қалъалар ва шаҳарлар қурилиши илдам кечди. Тасвирий санъат кенг тарқалди, амалий ва ҳайкалтарошлиқ санъати - деворий сурат излари ва ҳайкаллар Султон Увайс тоғидаги Говур қалъа, Қалъали қир-2 обидалари топилди. Қўп жойларда В.А. Лившицнинг ишлари туфайли тилшунослик ва тарих фанлари ютуғига айланган қадимги Хоразм ёзувлари намуналари қўлга киритилди [7].

Хоразм воҳаси ҳудудларидан Қўйқирилганқалъа, Қалалиқир 2, Говурқалъа 3, Бурлиқала, Хумбузтепа, Якка Порсон, Миздахқан каби археологик ёдгорликларни қазиб ўрганиш давомида топилган хоразмий ёзувнингқўплаб ёдголиклари бу воҳанинг қадимий ёзув маданияти ҳақида аниқ тасаввур беради [8].

С.П.Толстов 1951 йилда Қўйқирилганқалъада олиб борган тадқиқотларида ёдгорликнинг ташқи халқасининг вино сақланадиган катта-катта хумлар билан тўла хоналарининг биридан топилган қисқа бир ёзувни қайд қилиб ўтиш лозим, бу ёзув фақат

Хоразмдагина эмас, балки умуман бутун Ўрта Осиёдан топилган ёзувлар ичида энг қадимийларидан бири ҳисобланади. Ёзув хумга унинг чамбари остига оромийчадан келиб чиққан, осонликча ўқиладиган хат билан ўйиб ёзилган эди. У: `SPB R/DK – “Аспабарак” ёки “Аспабадак” деб ўқилади. С.П. Толстовнинг фикрича, бу сўз эрончадир – сўзнинг от ўзаги ҳам, унинг охиридаги аффикс ҳам эрончадир. Сўзни “Отда кетаётган” ёки “От миниб турган” деб таржима қилиш мумкин; ҳар икки ҳолда ҳам у атоқли ном бўлиб, хум эгасини ва унга қарашли отни ифодалашини қайд қилиб ўтган [9].

Хоразмий ёзув ёдгорликларининг энг йирик гуруҳи Тупроққала архиви номи билан машҳур. Архив таркибидан 8та чармга битилган ҳужжат парчалари сақлаган. Булардан ташқари бир қанча чарм юзасидаги ҳужжатлар ўрамлар шаклида хумда сақланган экан. Хум эса иморат вайрон бўлган пайтда тупроқ билан тўлган. Ўрамлар орасига кирган тупроқ намлик таъсирида лойга айланган. Чарм эса чирий бошлаган. Унинг юзасидаги ёзув излари лой қабати юзасига сингиган ҳолда сақланган. Тупроққала қазилмалари давомида шартли равишда 90-рақам билан белгиланган хонада шу каби ёзув акси сингиб қолган кесак бўлақларидан 18 таси, 93-хона харобаларидан 17 та ёзув қолдиқлари сингиб қолган кесак парчалари топилган. Бу каби йирик парчалардан ташқари мингга яқин майда кесак парчаларида биттаиккита, баъзан учта ҳарф қолдиғи сақланган ҳоллар ҳам бор. Уларни кўзгу орқали ўнглаб ўқишга ҳаракат қилинган. Кесак парчалари юзасидаги ушбу ёзувлар шартли равишда “Г” (яъни, глина “лой”) туркуми деб белгиланган [10].

Тупроққалъа ёдгорлигидаги саройнинг жанубий қисмида “Ҳарамхона” жойлашган. Хона деворига ҳашаматли кийинган аёл кишининг ён томонидан туширилган суръати тасвирланган. Ҳарамхонанинг шаркида “Қурол-аслаҳа хонаси” жойлашган. Сабаби бу жойдан ҳарбий асбоб-анжомлар, қуроллар, ўқ-ёй топилган. Бу бинонинг иккинчи қавати сақланиб қолмаган. Юқори қават архив бўлганлиги кўриниб турибди. Юқори қават пастга нураб қулаб тушганлиги сабабли, қурол аслаҳалар уюмига қадимги Хоразм ҳужжатлари аралашиб кетган [11].

1948-1949 йилларда қилинган энг ажойиб кашфиёт, саройнинг юқори қаватидаги хоналарнинг бирдан қадимги хоразмликларнинг тери ва ёғочга ёзилган архивининг топилишидир. Ҳаммаси бўлиб 140 та ҳужжат топилган, шундан 122 таси терига ёзилган, уларнинг кўпи чириб кетган. Улардан 18 таси ёғочга ёзилган бўлиб, жуда яхши сақланган. Терига ёзилганларининг фақат 8 тасигина яхши сақланган бўлиб, ундан ташқари қолганлари лойга қоришиб қатламлар орасида чириган ҳолда топилган. Бу ҳужжатларнинг асосий қисми маъмурий ҳўжалик масалаларига доир бўлиб, оромей типдаги алифбода

ёзилган. Умуман олганда Тупроққалъа манзилгоҳидан топилган архив ҳужжатларини икки гуруҳга ажратса бўлади:

1.Ёғочга ёзилган текстлар бўлиб, дона-дона қилиб ёзилган ҳаттотлик ёзуви бўлиб, қўшалок ҳарфлар йўқ ҳисоби. Қатор қилиб ёзилган, ҳужжатда белгилар деярли такрорланиб келган. Матннинг характерли томони шундаки, янги гап хат бошидан бошлаб ёзиб кетилган. Мулкдорнинг исмидан кейин катта миқдордаги соннинг ёзилиш усули эрондан кириб келган бўлиши мумкин. Бу афтидан солиққа оид мажбуриятлар дафтари бўлса керак.

2.Терига ёзилган матнлар бўлиб, бу ёзувнинг хусусияти шундаки, кўмакчи предлоглар такрорланган. Рақамли белгилар бўлиб, белгилар ҳисоблаб чиқилганига қараганда бу ёзувлар озиқ-овқатни ҳисоб-китоб қилувчи дафтар бўлса керак [12].

II асрдаёқ Хоразмшоҳлар кушон тангаларининг ҳар икки томонига ўзларининг “S” симон тамгаларини туширадilar. II асрнинг охири ва III аср бошларига келиб подшо Арсамух I ва унинг хотини зарб қилдирган тангалар пайдо бўлади, бу аёл тангаларга ўз қаллиғининг исмини ёздирган. Булар хоразмча хат туширилган энг дастлабки тангалар бўлиб, Хоразм ёзувининг энг қадимий ёдгорлигидир.

WrqhWmphMK---“ подшо Арс (а) мух” дея ўқиладиган Арсамух сўзи зўр қизиқиш туғдиради. Бу сўз осетинлардаги Нарт эпосининг энг қадимги қахрамонларидан бири бўлмиш Урузмагнинг исмига жуда яқиндир. Маълумки, қолдиқлари Жанубий Хоразмда XIII-XIV асрларга қадар сақланиб келган Хоразм тили осетин тилига ниҳоятда яқиндир. Хоразм тили осетин ва сўғд тиллари билан биргаликда ҳинд-европа тилларининг қадимги массагет ва скиф (сак) тиллари чатишиши асосида вужудга келган ва “Шимолий Эрон” деб аталган, тўғрироғи, саксармат деган гуруҳига киради. Тадқиқотчи Хенингнинг фикрича, у сўғд тилидан кўра осетин тилига хийла яқинроқдир. Шу жиҳатдан олганда, Нарт эпоси билан Хоразм сулолалари тарихига оид атоқли отларнинг бир-бирига яқинлашиб келиши зўр қизиқиш уйғотади ва алоҳида текширишни талаб қилади [13].

Миздаҳкан, Тўққала каби ёдгирликлардан топилган кўплаб астодонларнинг сиртларида хоразмий ёзувининг ўзига хос эпиграфий битиклари етиб келган. Уларда асосан антропонимларни ўқиш мумкин. Ёзувнинг хусусияти архаик. Хусусан, Тупроққала ҳужжатларидаги каби равон хат усулида эмас. Миздаҳкан астодонларидаги ёзув нисбатан равон ва югурук туслики, бу мажмуа Тўққаладан хронологик жиҳатдан ёшроқ деб баҳоланиши мумкин [14].

Араб истилосигача ёзув маданияти соҳасида эришилган юксак даража ҳақида, араблар томонидан унинг йўқ қилингани ҳақида Абу Райҳон Беруний ачиниш билан

бундай сўзларни ёзиб қолдирган: “Қутайба хразмликларнинг ёзувини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган, билимини ўзгаларга ўргата оладиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилган эди. Шу сабабли ҳақиқат билиб бўлмас даражада яширин қолди”. Шу фикрнинг давомида Беруний яна бундай деб ёзади: “Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий хоразмликларнинг котибларини ҳалок этиб, билимдонларини ўлдириб, китоб ва дафтарларини қуйдиргани сабабли улар саводсиз қолдилар. Ўз эҳтиёжларида хотира қувватига суянадиган бўлдилар [15].

Чиндан ҳам қадимги хоразмий ёзувида бутун ҳолда етиб келган бирорта китобат ёдгорлиги йўқ. Маълум ёдгорликлар эса, ёғоч тахтачалар, таёқчалар, тери, сопол буюмлар ёки уларнинг синиқ парчалари, майитларнинг этдан тозаланган устихонлари солиб қўйиладиган астодонлар сиртига битилган эпиграфик битиклар, қадимий иморатларнинг деворларида сақланган ёзувлардан иборат [16].

Тангаларда акс этган ҳукмдорлик тасвири туширилган рамзий қиёфа-отлик чавандоз тасвирига қараб, С.П.Толстов уни қадимги Хоразм подшоларига мансуб Сиёвуш сулоласидан бўлса керак, дея таъкидлаганди.

С.П.Толстов бошлаб берган илмни И.М.Дьяконов, В.А.Лившицлардан кейин Мирсодиқ Исҳоқовдек тарихимиз фидойиси давом этдирди. Унинг кўп йиллик синчиклаб ўрганган изланишлари сабаб, қадимий Хоразм ёзуви, алифбо сифатида шаклланиши, ўқилиши ва ёзилиши тадқиқ этилди [17].

Қадимги замон Хоразм олимларининг қалами билан хоразм тилида ёзилган барча асарлар сақланиб қолмаган, аммо уларнинг ишини давом эттирган олимларнинг асарларида қисман бизгача етиб келган маълумотлар учрайди.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтган қадим замонлардан қуйи Амударё ҳудудида вужудга келган Хоразм ёзуви ўша пайтдаги деҳқон ва чорвадорларнинг ҳаётида алоҳида аҳамият касб этган. Бу ёзувнинг ривожланиши хоразмийларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг ўсишига ва тартибли давом этишига сабабчи бўлган. Айниқса Тупроққалъа ёдгорлигидаги саройдан топилган ҳужжатлар тери ва ёзишга мўлжалланган тахталарда сақланган моддий манбалар бунинг яққол мисолидир. Буларнинг барчасига қора сиёҳ билан ёзилган. Хоразм ёзуви кенг ҳудудларга тарқалган бўлиб бир неча шевалардан иборат бўлган. Хоразм тилининг фонетик, грамматик тузилиши ва лексикасига қараганда у айниқса шарқий эроний тиллар орасида ажралиб ўзига хос бўлиб, сўғд ва Осетин, сак, афғон, помир тиллари оралиғида юзага келган ва мустақил тил деб танилган. Қадимги сўғд ва Хоразм

тиллари XI-XII асрларгача сақланиб туркий тиллар томонидан сиқиб чиқарилган ва қисман янги тилга сингиб кетган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода / ТТХАЭЭ. - Т. IV. - М., 1959.-С. 76-78; Ўша муаллиф. Дингильдже. Усадьба - I тыс. до н. э. в древнем Хорезме.- М., 1973. -С. 133, 206, 207;
2. Худайберганов К. Ёзувларга яширинган тарих. Хива., 1996. 44-Б.
3. И.М.Жабборов. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент., Ўқитувчи, 1994. 258-Б.
4. Мамбетуллаев М. Хум с городища Большая Айбуйиркала с древнейшей надписью в Средней Азии // Вестник Каракалпакского филиала АН РУз. Нукус, 1979. № 1(75). С. 46-48. Яна қаранг: Лившиц В.А., Мамбетуллаев М.М. Памятники истории и культуры Востока. М., 1986. С. 42-43.
5. Фридрих И. История письма. М., 1979.
6. Авесто: Тарихий – адабий ёдгорлик. Тошкент., 2001. 51-Б.
7. Воробьева М.Г. Ранние терракоты Древнего Хорезма // История, археология и этнография Средней Азии. - М., 1968. - С. 135-146
8. Исаков М.М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. Ташкент:УМЭД, 2008.
9. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Койкрылган-кала. Москва., 1967. С-17
10. Лившиц В.А. Глава шестая. Документы / В кн. Топрак-кала. Дворец. М., 1984. С. 251-252.
11. С.П.Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва., 1962. С-204-227.
12. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. “Топрак-кала. Дворец”. XIV том. Москва., Наука, С-21-22.
13. С.П.Толстов. Қадимий хоразм цивилизациясини излаб. Урганч., 2018, 97-Б.
14. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. I-ж. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Т., 1967
15. Ягодин В.Н., Ходжаёв Т.К. Миздахкан. Ташкент, 1977. Приложение: В.А.Лившиц. Надписи на оссуариях.
16. С.П.Толстов. Қадимий хоразм цивилизациясини излаб. Урганч., 2018, 4-5-Б.